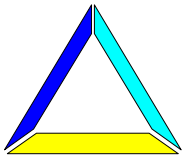
Інститут Економічних Досліджень та Політичних Консультацій в Україні
Німецька Консультативна Група з Питань Економічних Реформ

01034 Київ, вул. Рейтарська, 8/5-А, тел. (+38044) 228-6342, 228-6360, факс 228-6336
E-mail: institute@ier.kiev.ua, http://www.ier.kiev.ua



T4

Ефективність сільськогосподарських підприємств і зростання продуктивності в сільському господарстві

Висновки і рекомендації

Цей аналіз започатковує нову методику розрахунку ефективності підприємств, яка використовується в країнах з ринковою економікою і значно відрізняється від загальноприйнятої в Україні методики, що базується на розрахунках показників рівня рентабельності і прибутковості.

Основними результатами, отриманими при дослідженні ефективності сільськогосподарських підприємств є такі:

- Зростання загальної продуктивності факторів прямо пропорційно залежить від розміру підприємств. Слід зазначити , що великі сільськогосподарські підприємства є менш ефективними, однак, для них характерні швидші *темпи* покращення технічної ефективності і технологічного прогресу. Цей результат є важливим з політичної точки зору і свідчить, з одного боку, про важливість великомасштабного виробництва у розповсюдженні технологій в сільськогосподарському секторі, а з іншого боку, про необхідність покращення доступу малих підприємств до послуг і ринків капіталу.
- З огляду на технічну ефективність серед підприємств чотирьох основних форм власності сільськогосподарські виробничі кооперативи є найменш ефективною формою організації сільськогосподарських підприємств. Цей результат свідчить про те, що структурні перетворення в українському сільському господарстві призведуть до заміщення кооперативів більш ефективними формами власності, такими як приватні сільськогосподарськими підприємствами та господарськими товариствами.
- Середнє значення технічної ефективності досить низьке і неефективність виникає завдяки надмірному використанню всіх ресурсів. Отже, для сільськогосподарських підприємств є важливим навчитися ефективно використовувати ресурси. Необхідно підвищити інвестиції у дослідження, навчання сільськогосподарських виробників і аграрну освіту, що доможе фермерам ефективніше використовувати наявний капітал і швидко навчитись користуватися сучасними технологіями. Крім того, середнє значення ефективності низьке тому, що більшість підприємств є дуже неефективними. Ці підприємства повинні знаходитись під більшим тиском з боку ринку і, або підвищити ефективність, або припинити сільськогосподарську діяльність. З цією метою уряд має спрямовувати свої зусилля на усунення недосконалості ринків матеріально-технічних ресурсів, оскільки конкурентні ринки є більш гнучкими і ефективними у розміщенні

ресурсів. Наприклад, існування ринку землі надало б можливість фермерам розмістити земельні ресурси ефективніше.

- Надаючи підтримку сільськогосподарським виробникам, наприклад, у вигляді субсидійованих кредитів, уряд, можливо, сприятиме зростанню інвестицій в основний капітал і, як наслідок, технологічному прогресу. Однак це не означає підвищення ефективності в економічному розумінні, оскільки ця підтримка орієнтована на всі підприємства і буде стимулювати менеджерів прикладати більше зусиль, спрямованих на її отримання, аніж на підвищення ефективності виробництва. Крім того, оскільки низький рівень технологічного прогресу насамперед пов'язаний із відсутністю сучасних західних технологій, створення сприятливого клімату для залучення іноземних інвестицій як засобу поширення інновацій і ноу-хау є важливішим ніж пряма державна підтримка.

1. Вступ

Перехід від планової до ринкової економіки виявився важким для України в цілому і для її сільськогосподарського сектору зокрема. За останні роки в українському сільському господарстві було проведено низку реформ. Найважливішими з них були земельна реформа, основна мета якої - зменшення кількості державних і колективних сільськогосподарських підприємств і сприяння розвитку приватної форми власності, лібералізація ринків сільськогосподарської продукції. Теоретично, результатом сільськогосподарської реформи повинно було стати підвищення продуктивності факторів виробництва, підвищення конкурентоспроможності і, як результат, покращення ефективності і прибутковості сільськогосподарських підприємств. Однак, як свідчить статистика, протягом перших десяти років перехідного періоду виробництво сільськогосподарської продукції скоротилось, а продуктивність виробничих ресурсів зменшилась.

Цей аналіз є важливим за декількох причин. По-перше, на рівні сільського господарства в цілому пояснення змін продуктивності виробничих факторів є важливим, оскільки воно дає змогу виявити потенційні джерела підвищення продуктивності і розширення виробництва. По-друге, аналіз ефективності на рівні окремого сільськогосподарського підприємства дозволяє виявити фактори, які впливають на ефективність підприємств і оцінити яка кількість і які саме ресурси можуть бути вивільнені з виробництва і розміщенні ефективніше. Крім того, цей аналіз дає уяву про неоднорідність сільськогосподарського сектору, яка повинна враховуватись при розробці сільськогосподарської політики, оскільки заходи, спрямовані на середньостатистичне підприємство можуть виявитись марними. Отже, аналіз ефективності є дуже важливим, з точки зору підвищення загальної ефективності галузі.

Метою даної роботи є аналіз розвитку сільського господарства України протягом 1996-2001 р.р. та змін у продуктивності факторів, технічній ефективності і технологіях. Ми також оцінюємо технічну, ефективність розміщення ресурсів та економічну ефективності на рівні сільськогосподарських підприємств і аналізуємо взаємозв'язок між ефективністю підприємства і його формою власності. В роботі також проводиться аналіз впливу окремих факторів таких як розмір підприємства, рівень спеціалізації на ефективність сільськогосподарських підприємств.

2. Ефективність сільськогосподарських підприємств: теоретичні засади і емпіричні результати

Економічна теорія визначає три види ефективності: технічну, ефективність розміщення ресурсів та економічну ефективність.[1] Під *технічною ефективністю* розуміють здатність підприємства виробити якомога більше продукції з даних ресурсів. *Ефективність розміщення ресурсів* показує здатність підприємства поєднати ресурси так, щоб вартість виробництва одиниці продукції була мінімальною. *Економічна ефективність* поєднує в собі два попередні види і визначається як добуток технічної ефективності і ефективності розміщення ресурсів. Значення ефективності коливаються від нуля до одиниці і чим більше це значення, тим ефективніше підприємство. Технічна ефективність показує наскільки можна зменшити використання ресурсів не скорочуючи виробництво. Для найкращих підприємств значення ефективності становить 1. Якщо значення ефективності для окремого підприємства становить, наприклад, 0,85, це означає, що якщо використання ресурсів зменшити на 15% ([1-0,85]*100%), то це підприємство буде таким же ефективним як найкращі підприємства.

В цій роботі ми розраховуємо всі три види ефективності. Інформація, яка використовується в аналізі була надана Держкомстатом (форма 50 с-г.). Як результат діяльності ми використовуємо виручку від реалізації продукції. Недоліком використання цього показника є те, що він не відображає повною мірою виробництво продукції (деяка частина виробленої продукції не реалізовується сільськогосподарськими підприємствами). Крім того, підприємства різних форм власності реалізують продукцію за різними цінами і каналами реалізації. Для спрощення аналізу ми припускаємо, що ціни на сільськогосподарську продукцію однакові для всіх підприємств вибірки. В аналізі використовується 4 ресурси: електроенергія (в кВ-год.), середньорічна вартість основних і оборотних фондів, площа сільськогосподарських угідь і середньорічна чисельність працюючих. Вартість основних і оборотних фондів використовуються в аналізі як капітал підприємства.

В аналізі досліджуються підприємства 5 центральних областей – Вінницької, Кіровоградської, Черкаської, Київської і Полтавської. В цілому вибірка складає 2482 підприємств (90% всіх підприємств за списком): господарські товариства (1480), приватні підприємства (549), державні підприємства (67) і виробничі кооперативи (386).

Припускаючи, що підприємства всіх форм власності мають однакові технологічні можливості ми розрахували значення технічної ефективності для суцільної вибірки (не розмежовуючи між формами власності) за припущенням змінного ефекту масштабу. Розподіл підприємств за рівнем технічної ефективності зображено на рис. 1[2].

[1] В цій роботі ми даємо лише визначення цих видів ефективності, а їх розрахунок і теоретичні засади можна знайти у науковому матеріалі №20 "Ефективність сільськогосподарських підприємств і зростання продуктивності в сільському господарстві", Інститут економічних досліджень і політичних консультацій, липень 2003

[2] Більш детальний опис подальшого аналізу дивіться в науковому матеріалі №20 "Ефективність сільськогосподарських підприємств і зростання ефективності в сільському господарстві", Інститут Економічних досліджень і політичних консультацій, липень 2003.

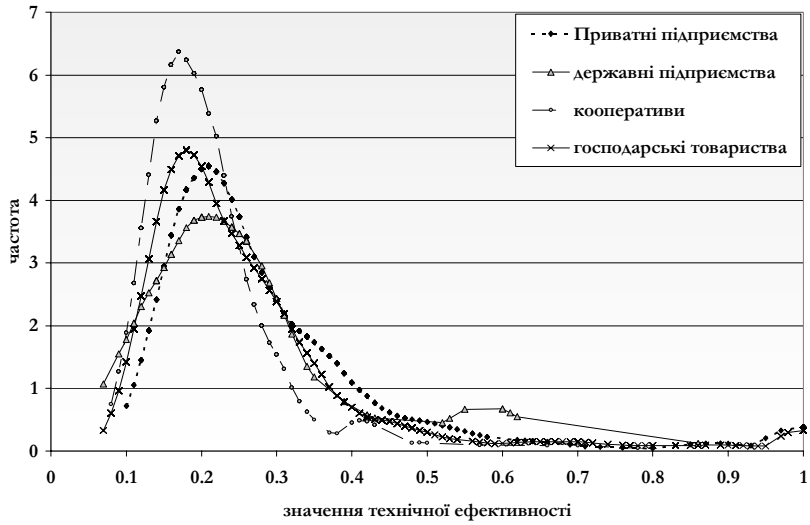


Рис.1. Розподіл сільськогосподарських підприємств різних форм власності за рівнем технічної ефективності (п'ять центральних областей), 2001

Як видно із рис.1 середнє значення технічної ефективності найнижче для виробничих сільськогосподарських кооперативів і становить 0,19. Це означає, що порівняно із найкращими підприємствами вибірки, в середньому кооперативи використовують на 81% ресурсів більше. Найвище середнє значення технічної ефективності мають приватні підприємства, однак різниця між ефективністю приватних підприємств і господарських товариств є незначною. Товариства також становлять найбільш неоднорідну групу серед підприємств чотирьох форм власності.

Найефективніші підприємства використовують меншу кількість *всіх* ресурсів для виробництва одиниці продукції. Крім того, якщо серед чотирьох форм власності ми порівняємо підприємства із однаковим значенням технічної ефективності, то виявляється, що кооперативи використовують більше кожного ресурсу на виробництво одиниці продукції. Результати аналізу також показали, що існує прямо пропорційна залежність між технічною ефективністю і фондоозброєністю: підприємства в яких більше капіталу на одного працівника є найефективнішими. Іноземні науковці часто стверджують і це також підтверджують результати нашого аналізу, що підприємства, де фондоозброєність нижча, використовують для виробництва одиниці продукції більше як праці так і *капіталу*. Отже, підприємства які заміщують дорогий капітал на дешеву робочу силу в кінцевому рахунку програють в ефективності, оскільки використання обох ресурсів (праці і капіталу) є більшим для цих підприємств.

Ми узагальнюємо розраховані показники ефективності в наступній таблиці.

Таблиця 1.

Середні значення ефективності для підприємств різних форм власності (п'ять центральних областей)

	Технічна ефективність	Ефективність розміщення ресурсів	Економічна ефективність	Довідково: чистий прибуток на 1 га сільськогосподарських земель
Приватні підприємства	0,243	0,378	0,093	990
Господарські товариства	0,236	0,371	0,085	530
Кооперативи	0,185	0,283	0,051	550
Середнє по підприємствах всіх форм власності	***0,23***	***0,36***	***0,08***	***690***

Як свідчать дані таблиці 1 значення ефективності розміщення ресурсів і економічна ефективність є досить низькими. Особливо вражає середнє значення економічної ефективності для підприємств всіх форм власності (0,08), що говорить про те, що здатність сільськогосподарських підприємств виробляти максимальну кількість продукції використовуючи певну кількість ресурсів і розміщувати ресурси ефективно є досить низькою. Частково це може бути пояснено недосконалістю або відсутністю ринків (наприклад, ринку землі) матеріально-технічних ресурсів, що, в свою чергу, породжує різницю між ринковою і реальною ціною на ресурси і не дозволяє підприємствам оптимально розмістити ресурси.

Розраховані показники ефективності також можуть бути використанні для порівняння ефективності підприємств різних форм власності. Стверджують, що приватна форма власності є найбільш ефективною, оскільки в більшості випадків менеджер є власником підприємства і він зацікавлений в ефективному використанні ресурсів. На підприємствах, де існує декілька власників і процес управління відокремлений від володіння підприємством, менеджери часто використовують ресурси на свій власний розсуд і для своєї вигоди та не зацікавлені в їх ефективному розміщенні і використанні.

Згідно з результатами аналізу, кооперативна форма власності є найменш ефективними, в той час як приватні підприємства є найефективнішою формою господарювання, однак господарські товариства є не менш ефективними. Порівнюючи чистий прибуток на 1 га сільськогосподарських угідь, виявляється, що він найвищий у приватних підприємствах, в той час як для господарських товариств він значно менший. Це може бути пояснено тим, що серед господарських товариств деяка частина підприємств (див. рис. 1) є дуже неефективною і отримує досить високі збитки на 1 га сільськогосподарських угідь, завдяки чому *середнє* значення чистого прибутку для господарських товариств виявляється значно нижчим ніж для приватних підприємств. Можливим поясненням однакової ефективності використання ресурсів у приватних підприємствах і господарських товариствах може бути те, що більшість товариств знаходяться у власності однієї родини (наприклад, коли фактичними власниками є чоловік і дружина) і тому за своєю суттю такі товариства реально не відрізняються від приватних підприємств. Крім того, той факт, що кількість засновників значно коливається для сільськогосподарських товариств одночасно пояснює їх неоднорідність, порівняно з іншими формами власності. Ми вважаємо, що існує прямо пропорційна залежність між кількістю засновників і неефективністю

підприємства. Це питання повинно бути детальніше досліджено, якщо буде наявна необхідна інформація.

Слід зазначити, що навіть якщо в середньому кооперативна форма власності є менш ефективною, здібні менеджери кооперативів можуть виробляти стільки ж продукції на одиницю ресурсу як і приватні підприємства, незважаючи на недоліки кооперативної форми власності. У наведеній нижче таблиці ми надаємо результати діяльності 10 найефективніших і 10 найменш ефективних підприємств у розрізі форм власності.

Таблиця 2

Результати діяльності 10 найкращих і 10 найгірших підприємств

Показник	*Десять найефективніших підприємств*			*Десять найменш ефективних підприємств*		
	Приватні підприємства	Господарські товариства	Кооперативи	Приватні підприємства	Господарські товариства	Кооперативи
Виручка на 1 га, тис. грн..	0,66	5,69	1,82	0,48	0,51	0,74
Виручка на 1 працівника, тис. грн.	15,71	30,91	19,90	6,23	4,52	6,21

Джерело: власні розрахунки

Отже, як свідчать дані таблиці 2 найкращі кооперативи отримують навіть вищу виручку на 1 га і на одного працівника ніж приватні підприємства, хоча в середньому їх ефективність нижча. Це свідчить про те, що, не зважаючи на структурні недоліки кооперативної форми власності, керівники найкращих підприємств здатні забезпечити максимальне виробництво продукції.

В даній роботі ми також оцінили вплив окремих факторів на технічну ефективність підприємств. Ми обрали наступні фактори: розмір підприємства (га), рівень спеціалізації[3] і кількість внесених добрив на 1 га площі (діючої речовини).

Результати аналізу показали, що розмір підприємства негативно впливає на його ефективність, хоча значення коефіцієнта було досить мале. Отже, в середньому технічна ефективність зростає із зменшенням розміру підприємства. Однак, аналізуючи вплив цього фактора на ефективність підприємств різних форм власності виявилось, що для кооперативів ефективність зростає із *збільшенням* розміру підприємства і це свідчить про те, що кооперативи можуть значно покращити ефективність використання ресурсів за рахунок розширення виробництва. Вплив рівня спеціалізації на ефективність виявився значним і позитивним, тобто, підприємства, які зосереджується на певному виді діяльності є ефективнішими.

3. Що є рушійною силою підвищення продуктивності в українському сільському господарстві України?

Технологічні зміни і покращення ефективності є найважливішими джерелами зростання виробництва. Для розрахунку зміни продуктивності протягом 1996-

[3] Рівень спеціалізації розраховується за наступною формулою: $HI=\sum s_i^2$, де s_i – питома вага і-тої діяльності підприємства. Чим вище значення цього показника, тим вищий рівень спеціалізації.

2000, а також її складових частин (технологічної зміни і зміни ефективності), ми використали спеціальну комп'ютерну програму.[4]

Для аналізу була використана інформація Держкомстату і Міністерства аграрної політики України стосовно вартості валового виробництва сільськогосподарської продукції в порівняльних цінах 1996 року, кількості працюючих в сільськогосподарських підприємствах, площі сільськогосподарських угідь, виробничих потужностей сільськогосподарських підприємств і використання мінеральних добрив (у діючій речовині). Ми аналізуємо зміну продуктивності факторів за 25 областями України протягом 1996-2000.

Результати аналізу представлені в таблиці 3.

Таблиця 3

Зміна загальної продуктивності факторів (ЗПФ) і її компоненти

	Середня річна зміна			Зміна протягом 1996-2000			Середній розмір господарства, га
	ЗПФ	ЕфЗ[1]	ТехЗ[2]	ЗПФ	ЕфЗ[1]	ТехЗ[2]	
Західний регіон[5]	0,943	0,947	0,996	0,794	0,807	0,984	617,1
Центрально-північний регіон[6]	1,013	0,985	1,028	1,088	0,945	1,151	1545,5
Південно-східний регіон[7]	1,054	1,020	1,033	1,239	1,088	1,139	1860,1
Середнє по Україні	**1,007**	**0,987**	**1,021**	**1,060**	**0,964**	**1,092**	**1770,0**

[1]-зміна ефективності; [2]-технологічна зміна. Джерело: власні розрахунки

Як показують результати, продуктивність факторів в середньому збільшувалась лише на 0,7% щорічно. Технологічна зміна становила 2,1%, в той час як зміна ефективності використання ресурсів була негативною (-1,3%). Отже, зростання загальної продуктивності факторів в сільському господарстві України відбувалося за рахунок технологічного прогресу, в той час як погіршення технічної ефективності гальмувало це зростання.

Для західних областей ця зміна була найменшою (і негативною). Характерною рисою сільськогосподарського розвитку цих областей є погіршення ефективності використання ресурсів на 20% протягом п'яти років і технологічний регрес. Ситуація для областей південно-східного регіону є зворотною: тут спостерігались найвищі темпи зростання продуктивності виробничих факторів. Така різниця в регіональному розвитку може частково бути пояснена розмірами підприємств: підприємства південно-східних областей України в три рази більші за розміри підприємств західних областей. Перевагами великомасштабного виробництва є легший доступ до різноманітних послуг і кредитів і, як результат, кращий доступ

[4] Детальний аналіз дивіться у науковому матеріалі №20 "Ефективність сільськогосподарських підприємств і зростання продуктивності в сільському господарстві", Інститут економічних досліджень і політичних консультацій, Липень 2003

[5] До західного регіону увійшли: Волинська, Львівська, Закарпатська, Рівненська, Тернопільська, Івано-Франківська, Хмельницька і Чернівецька області.

[6] До центрально-північного регіону увійшли: Житомирська, Вінницька, Чернігівська, Київська, Полтавська, Черкаська і Кіровоградська області.

[7] До південно-східного регіону увійшли: Сумська, Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Донецька, Луганська, Одеська, Миколаївська, Херсонська області та Автономна Республіка Крим.

до сучасних технологій, а також підвищення ефективності використання ресурсів за рахунок ефекту масштабу і ці переваги, здається, переважають недоліки великомасштабного виробництва, пов'язані із труднощами управління великими підприємствами. Отже, в той час як малі підприємства є ефективнішими, великі підприємства швидше адаптуються до технологічних і технічних змін. Цей результат має бути врахований в аграрній політиці уряду, зокрема стосовно необхідності сприяння покращення доступу малих підприємств до послуг, ринків капіталу, кредитів, тощо.

4. Висновки і рекомендації

Характерною рисою розвитку сільського господарства України є погіршення технічної ефективності і низькі темпи технологічного прогресу. Для більш ніж половини областей України зміна продуктивності виробничих факторів була негативною протягом 1996-2000 років, що, насамперед, було викликане погіршенням ефективності використання ресурсів сільськогосподарськими підприємствами. Крім того, технологічний прогрес в українському сільському господарстві був незначним. Це означає, що для підвищення продуктивності в сільському господарстві, необхідно створити сприятливі умови для залучення прямих іноземних інвестицій як засобу поширення інновацій і найсучасніших технологій. Однак, технології повинні бути адаптовані до умов України, а для цього необхідно, щоб уряд збільшив інвестиції в дослідницьку діяльність, навчання фермерів і сільськогосподарську освіту, що надало б змогу сільськогосподарським виробникам навчитись ефективніше використовувати ці технології.

Економічна ефективність сільськогосподарських підприємств дуже низька. Це свідчить про те, що здатність сільськогосподарських підприємств використовувати і розміщувати ресурси є недостатньою. Для того, щоб підвищити технічну ефективність і ефективність розміщення ресурсів, уряд повинен вжити певних заходів з усунення недосконалості ринків матеріально-технічних ресурсів та спрямувати свої зусилля на полегшення доступу сільськогосподарських підприємствам до ринків капіталу, оскільки підприємства з вищою фондоозброєністю мають вищу технічну ефективність. Необхідно також забезпечити ринкову дисципліну. Створення ринку землі і прийняття закону про банкрутство – два можливі шляхи витіснення з ринків неефективних підприємств і розширення сільськогосподарського виробництва за рахунок найефективніших підприємств.

З огляду на ефективність використання ресурсів із чотирьох форм власності кооперативи є найменш ефективною. Однак, результати діяльності найкращих кооперативів не є гіршими за результати діяльності найкращих приватних підприємств. Отже, ефективний менеджмент може компенсувати структурні недоліки кооперативної форми власності. Результати свідчить про те, що в українському сільському господарстві необхідні структурні перетворення. З метою сприяння цим структурним перетворенням необхідно забезпечити функціонування ринкового механізму, який би змусив неефективні сільськогосподарські підприємства припинити сільськогосподарську діяльність і надав можливість ефективним підприємствам розширювати виробництво.

В.Г., С.Д., Рецензент Ш.ф.К.-Т.

Серпень 2003 р.